

Yalancı Paradoksu: Doğruluğun Hatalı Yorumlanması Üzerine Bir İnceleme

The Liar Paradox: An Examination of the Misinterpretation of Truth

Gülümser DURHAN

Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi
Assoc. Prof. Dr., Muş Alparslan University, Faculty of Arts and Sciences
Department of Philosophy
Muş/Türkiye
[0000-0002-9639-9620 | ror.org/009axq942](mailto:g.durhan@alparslan.edu.tr)
g.durhan@alparslan.edu.tr

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 21 Ekim / October 2024

Kabul Tarihi | Accepted: 19 Kasım / November 2024

Yayın Tarihi | Published: 30 Aralık / December 2024

DOI: 10.59149/sduifd.1570948

Atıf | Cite as: Gülümser Durhan, “Yalancı Paradoksu: Doğruluğun Hatalı Yorumlanması Üzerine Bir İnceleme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53 (Aralık 2024/2), 27-41.

Telif Hakkı | Copyright: Dergimizde yayımlanan makalelerin telif hakları dergimize aittir, yayınlanan çalışmalar CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır. / The journal owns the copyright of the published works. The articles are published under the Open Access licence CC BY-NC-ND 4.0.

İntihal | Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduifd>

Mail: ilahiyatdersisi@sdu.edu.tr

Yalancı Paradoksu: Doğruluğun Hatalı Yorumlanması Üzerine Bir İnceleme

Öz

Bu çalışma, filozoflar ve mantıkçılar tarafından yüzyıllardır tartışılan, ünlü bir mantıksal problem olan yalancı paradoksuna anlamsal bir çözüm sunmaktadır. Yalancı paradoksu, “Bu ifade doğru değildir” şeklindeki kendine gönderme yapan bir ifadede somutlaşmaktadır. Bu söylem, doğru veya yanlış olarak tutarlı bir şekilde sınıflandırılmadığı için bir çelişki ortaya çıkarmaktadır. Eğer ifade doğruysa, yanlış olduğunu iddia ettiği için doğru olamaz; eğer yanlışsa, doğru olduğunu iddia ettiği için yine bir çelişki yaratmaktadır. Bu çelişki, mantık, dil ve doğruluğun doğası hakkında temel sorular ortaya atmaktadır. Bunun için öncelikle klasik mantığın temel direklerinden biri olan çelişmezlik ilkesinin anlaşılması gerekmektedir. Aristoteles'e kadar uzanan bu ilke, bir önermenin aynı anda hem doğru hem de yanlış olamayacağını savunmaktadır. Yalancı paradoksu bu ilkeyi ihlal eder gibi görüldüğünden, çelişmezlik ilkesini reddetmenin veya yeniden ele almanın paradoksu çözmeye yardımcı olup olmayacağı bir sorun olarak önümüzde durmaktadır. Ancak, burada amaç, bu ilkenin kesin olarak kabul edilmesi veya reddedilmesi değil, alternatif bir çözüm arayışı sunmaktır. Bu bağlamda yalancı paradoksunu anlamak için, formel mantıktan anlamsal bir çözüm yoluna geçiş yaparak farklı bir bakış açısı önerilmektedir.

Önerilen anlamsal çözüm, yalancı paradoksunun ne ifade ettiği ve neyi ifade edemediği üzerinde durmaktadır. Paradoks, yalnızca bir mantık bulmacası değildir; aynı zamanda dilin yapısı ve anlamın sınırları ile ilgili daha derin sorunları yansıtmaktadır. Yalancı paradoksu anlam açısından ele alındığında, klasik doğru-yanlış kategorilerine uygun bir şekilde değerlendirilememektedir. Bu tür ifadeler, anlam açısından mantıksal sistemler içerisinde tam olarak yer bulamayabilir ve bu nedenle doğru veya yanlış olarak sınıflandırılmayabilir. Bu nedenle “kendine göndermeli” yapının bu çözümde önemli bir yeri vardır. Yalancı paradoksu, kendi doğruluğunu veya yanlışlığını belirten kendine göndermeli ifadeden oluşmaktadır. Ancak, bu tür kendine göndermeli ifadeler, mantıksal çerçevelerde anlamın nasıl işlendiği konusunda sorunlar yaratmaktadır. Anlamsal yaklaşım, bu tür ifadelerin yalnızca mantıksal kategorilerden ziyade dilsel ve anlamsal yapıları açısından değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Böylelikle, yalancı paradoksunun doğru veya yanlış olup olmadığını belirlemeye çalışmak yerine, bu ifadelerin anlam taşıyıp taşımadığı sorgulanmalıdır.

Bu bağlamda burada, dilin sınırlarına ilişkin çıkarımlar da ele alınmaktadır. Yalancı paradoksu, bu açıdan, doğal dilin anlam sınırlarını ortaya koyan bir örnek olarak görülmektedir. Paradoks, geleneksel doğruluk değeri atamalarıyla değerlendirilemez, çünkü kendisi bu tür değerlendirmelerin dışında kalmaktadır. Bu durumda, paradoksun yarattığı çelişki mantıksal bir sorun değil, dilin kendine göndermeli yapılarla nasıl başa çıktığına dair bir sorundur. Nihayetinde bu çalışmada sunulan anlamsal çözüm, yalancı paradoksunu yalnızca mantıksal bir çelişki olarak değil, aynı zamanda anlamın sınırlarıyla ilgili bir problem olarak yeniden çerçevelemektedir. Paradoksun ne ifade ettiğine ve neyi ifade edemediğine odaklanıldığında bu tür ifadeler, klasik doğruluk ve yanlışlık

kategorilerinin dışında kalmaktadır. Bu perspektif, dilin kendisiyle nasıl anlam oluşturduğu ve özellikle kendine göndermeli ifadelerin nasıl ele alınması gerektiği konusunda yeni tartışmalara kapı açmaktadır. Bu bağlamda, yalancı paradoksu yalnızca çelişmezlik ilkesine bir meydan okuma değil, aynı zamanda dilin karmaşık ve kendine göndermeli fikirleri ifade etme kapasitesine yönelik derin bir soruşturmadır.

Anahtar Kelimeler: Yalancı Paradoksu, Mantık, Akıl Yürütme, Çelişmezlik İlkesi, Doğruluk.

The Liar Paradox: An Examination of the Misinterpretation of Truth

Abstract

This study presents a semantic solution to the famous logical problem, the liar paradox, which has been debated by philosophers and logicians for centuries. The liar paradox is embodied in a self-referential statement such as “This statement is not true”. This statement creates a contradiction, as it cannot be consistently classified as either true or false. If the statement is true, it cannot be true because it claims to be false; if it is false, it creates a contradiction by claiming to be true. This contradiction raises fundamental questions about logic, language, and the nature of truth. To address this, it is essential first to understand the principle of non-contradiction, one of the cornerstones of classical logic. Tracing back to Aristotle, this principle asserts that a proposition cannot be both true and false at the same time. Since the liar paradox appears to violate this principle, the question arises as to whether rejecting or revisiting the principle of non-contradiction could help resolve the paradox. However, the aim here is not to definitively accept or reject this principle but to offer an alternative solution. In this context, a shift from formal logic to a semantic solution is proposed to gain a new perspective on the liar paradox.

The proposed semantic solution focuses on what the liar paradox expresses and what it cannot express. The paradox is not merely a logical puzzle but also reflects deeper problems related to the structure of language and the limits of meaning. When evaluated from the perspective of meaning, the liar paradox cannot be adequately classified within the traditional categories of truth and falsehood. Such statements may not find a proper place within logical systems in terms of meaning and, thus, may not be classified as either true or false. As a result, the “self-referential” nature of the paradox plays a crucial role in this solution. The liar paradox consists of a self-referential statement that declares its own truth or falsehood. However, such self-referential statements cause problems in how meaning is processed within logical frameworks. The semantic approach argues that these kinds of statements should be evaluated in terms of their linguistic and semantic structures rather than solely within logical categories. Therefore, instead of trying to determine whether the liar paradox is true or false, the question should be whether such statements carry any meaning.

In this context, implications concerning the limits of language are also addressed. From this perspective, the liar paradox can be seen as an example that reveals the boundaries of meaning in

natural language. The paradox cannot be evaluated with traditional truth-value assignments because it lies outside such evaluations. In this case, the contradiction produced by the paradox is not a logical problem but a problem of how language deals with self-referential structures. Ultimately, the semantic solution presented in this study redefines the liar paradox not merely as a logical contradiction but as a problem related to the limits of meaning. By focusing on what the paradox expresses and what it cannot express, such statements fall outside the classical categories of truth and falsehood. This perspective opens new discussions on how language itself creates meaning and how self-referential statements, in particular, should be handled. In this sense, the liar paradox is not only a challenge to the principle of non-contradiction but also a deep inquiry into the capacity of language to express complex and self-referential ideas.

Keywords: Liar Paradox, Logic, Reasoning, Principle of Non-Contradiction, Truth.

Giriş

Paradokslar genellikle mantıksal çıkmaz, çelişkili ifadeler, doğruluk atfedilemeyen bir problem olarak görülse de özellikle mantık disiplininde eleştirel düşünmeyi teşvik eden düşünsel argümanlardır. Zira onlar, bir kişinin düşünme becerilerini geliştirmesi, varsayımları sorgulaması, yargılar oluşturması ve karmaşık mantıksal ilişkileri anlaması için fırsatlar sunmaktadır. Birçok paradoks vardır ve Yalancı Paradoksu bunlar arasında en ünlülerden biridir. Bu bağlamda, “paradoks” kavramı, ‘ilk başta saçma gibi görünen, ancak onu destekleyen bir argümanı olan herhangi bir sonuç’¹; ‘görünüşte doğru öncüllerden, görünüşte kabul edilemez bir sonuca ulaşan, görünüşte geçerli bir argüman’ olarak tanımlanmaktadır.² Benzer başka bir tanım da Pleitz tarafından, ‘doğru gibi görünen öncüllerden kabul edilemez gibi görünen bir sonuca doğru geçerli gibi görünen bir argümandır’³ şeklinde yapılmaktadır. Dolayısıyla bir argümanda tutarsızlık olduğunda ve bu mantıksal olarak çözülemediğinde bir paradoks ortaya çıkmaktadır. Ancak burada şöyle bir soru akla gelmektedir: Mantığın işlevi yargılardaki ve akıl yürütmelerdeki tutarsızlıkları ortadan kaldırmakken, mantıksal olarak bir paradoks oluşturmak mümkün müdür?

Hakikatleri keşfetmek tüm bilimlerin görevidir; bu noktada hakikat yasalarını ayırt etmek de mantığa düşmektedir.⁴ Bu manada mantık genellikle “doğrunun bilimi”⁵ olarak kabul edilmektedir. Çoğunlukla mantıktaki paradokslar, kavramlardaki çelişkileri açığa çıkarmayı amaçlamaktadır. Yine de tüm çelişkilerin mantıksal düşünme yoluyla çözülebileceği varsayılmaktadır. Mantık, düşüncelerin yapılandırılması, birbiriyle tutarlı olmasını sağlamak ve tartışmalardaki belirsizlikleri ortadan

¹ Willard Van Orman Quine, *The Ways of Paradox and Other Essays* (New York: Random House Book, 1966), 3.

² Greg Restall, “Deviant Logic and the Paradoxes of Self Reference”, *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* 70/3 (1993), 281.

³ Martin Pleitz, *Logic, Language, And The Liar Paradox* (Münster: Mentis, 2018), 18.

⁴ Gottlob Frege, “The Thought: A Logical Enquiry”, *Mind* 65 (1956), 289.

⁵ Colin Howson, “Truth and the Liar”, *Logic, Mathematics, Philosophy, Vintage Enthusiasms: Essays in Honour of John L. Bell* (The Western Ontario Series in Philosophy of Science), eds. David DeVidi, Michael Hallett, Peter Clarke, 75 (Berlin / Heidelberg: Springer 2011), 115.

kaldırmak için önemli bir araçtır. Bu şekilde, mantık kullanarak yapılan tartışmalar daha ikna edici ve anlaşılır hale gelmektedir. Bu nedenle paradoks, rasyonel fail mantığı açısından türetilmemektedir.⁶ Yani, paradoksun ortaya çıkabilmesi için mantığın rasyonel bir akıl yürütme çerçevesinde incelenmesi gerekmektedir, ancak bu çerçevede paradoksun ortaya çıkmadığı veya mantıksal olarak tutarsız olduğu görülebilir. Bu, rasyonel düşünce ve mantığın belirli sınırlamaları olduğu ve bu sınırlamalar dâhilinde bazı çelişkilerin veya paradoksların açıklanamayacağı anlamına gelmektedir.

1. Çelişmezlik İlkesinin Önemi

Yalancı paradoksunun bir sorun olarak algılanması, çelişkilerin problemlili olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Bu varsayımın, yani bir ifadenin (aynı anda/eş zamanlı olarak) hem doğru hem yanlış olamayacağı düşüncesinin, sezgisel olarak anlaşılması kolaydır.⁷ Bir önerme ve onun olumsuzlamasının (bir ifadenin ve onun tam tersinin) aynı anda doğru olamayacağı düşüncesi, genellikle kavramsal olarak kabul edilmektedir. Bu, çelişmezlik ilkesinin temelidir. Zor olan, aynı anda hem bir şeyin var olup hem de var olmadığını düşünmektir. Ancak, bu sezgisel anlayış, çelişmezlik ilkesinin ispatı değildir. Sadece, insanın bilgi edinme kapasitesinin bir sınırına işaret etmektedir; yani, çelişkilerin zihinsel olarak anlaşılması sınır dışı bir durumdur. Bu durum, çelişmezlik ilkesini doğrudan reddetmek anlamına gelmemekle birlikte, bu ilkenin her zaman geçerli olup olmadığından şüphe etmeye yol açabilmektedir. Böylelikle, her durumda çelişmezlik ilkesinin mutlaka kabul edilip edilmemesi gerektiği sorun olarak karşımızda durmaktadır.

Bu bağlamda öncelikle sorgulanması gereken; çelişmezlik ilkesinin kaynağının ne olduğu veya neye dayanarak doğru olduğudur. Zira burada önemli olan bu ilkenin doğru olduğunu savunanların bunun neden böyle olduğunu kanıtlamaları gerektiğidir. Bu ilkeyi savunanlar için iki seçenek vardır; ya çelişmezlik ilkesinin *a priori* doğru olduğu iddia edilmektedir ya da bu iddianın doğruluğunun deneyime dayandığı söylenmektedir.

Çelişmezlik ilkesinin *a priori* doğru olduğunu savunan yaklaşıma göre, çelişmezlik ilkesinin doğruluğunu kanıtlamak için ampirik (deneysel) kanıtlara başvurmaya gerek yoktur; bu ilke sezgisel olarak apaçıktır. Örneğin, bir elmanın hem tamamen kırmızı hem de tamamen yeşil olamayacağını anlamak için yeterli sayıda elmayı incelemeye gerek yoktur. Bu, deneysel kanıtlara dayanmadan anlaşılabilir bir şeydir. Ancak, bu yaklaşıma karşı çıkanlar, bu tür örneklerin aslında deneyime dayalı olduğunu iddia etmektedirler. Eğer ampirik kanıtlar kullanılmazsa, çelişmezlik ilkesini doğrulamak için başvurulabilecek bir deneyim dışı temel bulunmadıkça, çelişmezlik ilkesine aykırı özellikler gösteren nesnelerin var olamayacağını kesin olarak söylemek mümkün olmayabilir. Yani, eğer çelişmezlik ilkesinin doğruluğunu kanıtlayacak deneyim dışı bir temel yoksa, çelişen özellikler

⁶ Ekaterina Kubyshkina – Dmitry V. Zaitsev, “Rational Agency From A Truth-Functional Perspective”, *Logic and Logical Philosophy* 25 (2016), 499.

⁷ R. M. Sainsbury, *Paradoxes* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 152.

sergileyen elmalar gibi şeylerin (veya diğer nesnelere) var olabileceği göz ardı edilemez.⁸ Dolayısıyla çelişmezlik ilkesi tek başına metafiziksel bir ilke değildir, aksi halde evren düzensizliklerle dolu olurdu.

Bu minvalde çelişmezlik ilkesi sadece düşünceyle ilgili bir ilke olmayıp, gerçek dünyaya da uygulanabilir. Çelişmezlik ilkesini sadece metafiziksel bir ilke olarak ele almak ona tam hakkını vermemektir. Bristol Üniversitesi Metafizik profesörü Tahko, çelişmezlik ilkesini temel bir metafizik ilke⁹ olarak değerlendirmekte ve bunu gerçek dünya hakkında doğru bir metafiziksel ilke¹⁰ olarak tanımlamaktadır. En basit haliyle, çelişmezlik yasasının metafizik yorumu şuna varmaktadır: Zihinden bağımsız gerçekliğin varlıkları makul bir şekilde bir tür ilke tarafından yönetilir (aksi takdirde onlara ilişkin deneyimizde bir düzen olmazdı), yani belirli bir tür varlığın sahip olabileceği ve olamayacağı özellikler konusunda bazı kısıtlamalar vardır ve ayrıca bu özelliklerden bazıları karşılıklı olarak birbirini dışlar. Örneğin, bir parçacık aynı anda hem yüke sahip olabilir hem de yüksüz olamaz veya bir nesne aynı anda hem yeşil hem de kırmızı olamaz. Görünen o ki gerçeklik, çelişmezlik yasasına uyacak şekildedir.¹¹ Bu nedenle bu ilke hem varlığın hem de zihnin bir ilkesidir.

Bu değerlendirmeler, çelişmezlik ilkesinin evrensel doğruluğunu sorgulamak için bir temel sağlamaktadır. Şöyle ki çelişmezlik ilkesinin deneyime dayalı olup olmadığı tartışmaya açıktır. Ne var ki bu ilke, Münchhausen Üçlemine (döngüsel argüman, sonsuz argüman, aksiyomatik argüman) bahsi geçen, ispata ihtiyaç duymayan ve sadece doğru olduğu kabul edilen aksiyomatik bir argümana,¹² yani bir önermenin doğruluğu o önermenin ispatı için ön koşul ise, bu çelişmezlik ilkesinin doğası sorununu çözmez ve kendi başına, çelişmezlik ilkesinin deneyime dayalı bir temeli olmadığını iddia etme seçeneğini engellemez. Aksiyom olarak kabul etmekle de bu ilkenin evrensel bir doğru olduğu konusunda doğrudan bir sonuca varılamaz. Yine de deneyime dayanmadan, çelişmezlik ilkesinin evrensel bir doğru olduğunu varsaymak, dogmatik bir kabullenme olur.¹³ Ayrıca çelişmezlik ilkesinin evrensel olarak doğru olduğu düşüncesine şu şekilde itiraz edilmektedir: Bazı insanlar, çelişmezlik ilkesinin evrensel olarak doğru olduğunu, sadece aksi bir durumu hayal edemedikleri için kabul etmektedirler. Bu tür bir savunma, “bilinmeyenden yola çıkarak sonuca varmak” anlamına gelen '*argumentum ad ignorantiam*'¹⁴ safsatası olarak görülmektedir.¹⁵ Eş deyişle,

⁸ Jasper Doomen, “The Liar Paradox: A Case of Mistaken Truth Attribution”, *Global Philosophy* 33/22 (2023), 3-4.

⁹ Tuomas E. Tahko, “The Law of Non-Contradiction as a Metaphysical Principle”, *Australasian Journal of Logic* 7 (2009), 32.

¹⁰ Tahko, “The Law of Non-Contradiction as a Metaphysical Principle”, 35.

¹¹ Tahko, “The Law of Non-Contradiction as a Metaphysical Principle”, 33.

¹² Raag Trivedi, “Munchausen Trilemma: Is It Possible To Prove Any Argument As Truth?”, *ScienceABC* (Erişim 12 Ekim 2024).

¹³ Otávio Bueno – Mark Colyvan, “Logical non-apriorism and the ‘law’ of non-contradiction”, *The Law of Non-Contradiction: New Philosophical Essays*, eds. Graham Priest, J. C. Beall, Bradley Armour-Garb (Oxford: Clarendon Press, 2006), 170.

¹⁴ *Argumentum ad ignorantiam* veya cehalet safsatası genellikle şu biçimde tanımlanır: A önermesinin doğru (yanlış) olduğu bilinmiyor (kanıtlanmadı), bu nedenle A yanlıştır (doğru). Douglas Walton, “The Appeal to

“Çelişmezlik ilkesinin evrensel olmadığını hayal edemiyorum, o halde evrenseldir” demek, geçerli bir akıl yürütme değildir. Dolayısıyla bu itiraza ilişkin olarak çelişmezlik ilkesini dogmatik bir şekilde kabul etmek mantıksal bir hataya yol açmaktadır.

İster dogmatik olsun ister deneyimden gelsin gerçek şu ki, çelişmezlik ilkesinin evrensel bir doğruluk değerine sahip olduğu düşüncesi, çelişkiler içeren yalancı paradoksunu sorgulamaya kapı aralamaktadır. Zira çelişmezlik ilkesinin doğruluğu, farklı bakış açılarına göre farklı şekilde değerlendirilmektedir. O nedenle bu ilke, tek başına yalancı paradoksunu tamamen reddetmek için yeterli değildir. Avustralyalı filozof ve felsefe profesörü Restall’ın ifadesiyle klasik mantık, tüm olguları açıklamakta zorluk çeken basit bir formelliktir.¹⁶ Bu bakış açısıyla çelişmezlik ilkesinin mantıksal formalizasyonu ‘A, hem A hem de değil A olamaz’ şeklindedir. O halde, bir önerme hem doğru hem de yanlış olamaz. Zira doğruluk ve yanlışlık birbiriyle çelişen kavramlardır ve çelişkiler aynı anda var olamaz. Eş deyişle olumlama durumunda da olumsuzlama durumunda da iki çelişğin bir arada bulunması imkânsızdır. Bu durumda ister olumlu ister olumsuz olsun herhangi bir önerme hem doğru hem de yanlış olamaz.¹⁷ Akıl bunu kolaylıkla kavrarken, bu ibareye uymayan bir durumda kaosa düşmektedir. Bu bakımdan formel olarak bu ilkenin zorunlu doğruluğundan bahsedebiliriz, ancak olgulara uygulanmasında zorluklarla karşılaşabileceğini açık kapı olarak bırakabiliriz.

2. Yalancı Paradoksunun Doğruluk Değeri

Yalancı paradoksu, klasik bir mantık problemidir ve kendisi hakkında bir iddiada bulunan cümlelerle ilgili bir sorundur. Bu sorun, bir cümle kendi doğruluğu ya da yanlışlığı hakkında konuştuğunda ortaya çıkan çelişkileri salık vermektedir. Öyle ki bir yalancı cümlesi kendi doğruluğu hakkında konuştuğundan, cümleyi analiz etmeye başlar başlamaz, bunun doğru olup olmadığı sorusuyla karşı karşıya kalınmaktadır. Ancak, bu soruya verilebilecek olası cevapları düşündükçe, her seçenek başka bir seçeneğin doğru olabileceğini düşündürmektedir:

- a) Cümleyi doğru olarak kabul etmeye çalışırsanız, onun doğru olmadığını kabul etmek zorunda kalırsınız. Böylece b) seçeneğine yönelirsiniz.
- b) Cümleyi doğru olmadığını kabul etmeye çalışırsanız, onun doğru olduğunu kabul etmek zorunda kalırsınız. Böylece a) seçeneğine yönelirsiniz.
- c) Cümleyi “anlamsız” ya da “ne doğru ne de yanlış” olarak kabul etmeye çalışırsanız – bu, cümlenin doğru olmasıyla neredeyse bağdaşmadığından – b) seçeneğine yönelirsiniz.¹⁸

Ignorance, or Argumentum Ad Ignorantiam”, *Argumentation* 13 (1999), 368. Yani bir şeyin yanlışlığının kanıtlanamamış olması nedeniyle doğru veya doğruluğunun kanıtlanamamış olması nedeniyle yanlış olduğunu savunan safsatadır.

¹⁵ Doomen, “The Liar Paradox: A Case of Mistaken Truth Attribution”, 3.

¹⁶ Greg Restall, “Deviant Logic and the Paradoxes of Self Reference”, 296.

¹⁷ Ahmed Alwishah – David Sanson, “The Early Arabic Liar: The Liar Paradox in the Islamic World from the Mid-Ninth to the Mid-Thirteenth Centuries CE”, *Vivarium* 47/1 (2009), 104.

¹⁸ Mattias Wikström, “An Analysis of the Liar Paradox”, *Academia* (Erişim 11 Ekim 2024), 2.

Bu noktada a ve b arasında bir kısır döngü oluşur ve bir çözüme varılamaz. Bu da cümleyi *paradoksal* yapar, zira böyle bir durumda birbiriyle çelişen iki seçenek arasında sıkışıp kalınır. Normalde bir cümlenin diğer cümleler hakkında yaptığı iddiaları inceleyerek doğruluğuna karar verebilir. Ancak yalancı cümlesinde, cümle kendisi hakkında konuştuğu için böyle bir yöntem kişiyi bir döngüye sokar, bu yüzden cümlenin doğruluğuna dair kesin bir sonuç elde edilemez. Bu durumda cümle, hiçbir şekilde sağlam bir doğruluk temelinde değerlendirilemez. Bu da yalancı paradoksunun mantıksal karmaşıklığını gösterir ve neden bu tür cümlelerin paradoksal olduğunu anlamaya yardımcı olur. Yalancı şöyle der: “Söylediğim her şey yanlıştır.” Argüman şudur: Eğer Yalancı doğruyu söylüyorsa, o zaman ifadesi yanlıştır ve eğer Yalancı yalan söylüyorsa, o zaman ifadesi doğrudur. Bu nedenle Yalancı, ancak ve ancak yalan söylüyorsa doğruyu söylüyordur. Bu argümanın sembolik gösterimi şu şekildedir: $(T \rightarrow F), (F \rightarrow T) \vdash (T \leftrightarrow F)$ ¹⁹

Burada:

- T: Yalancı'nın doğruyu söylediğini ifade eder.
- F: Yalancı'nın yanlış söylediğini ifade eder.
- $T \leftrightarrow F$: Yalancı'nın doğru söylemesi ancak ve ancak yalan söylemesi durumunda mümkündür.

Bu paradoks şu şekilde bir argümandır (informel olarak):

1. İki değerli mantık yasasına göre, Yalancı cümlesi ya doğrudur ya da yanlıştır.
2. Eğer yalancı cümlesi doğruysa, söylediği şey doğru olmalıdır. Yalancı cümlesi, bunun yanlış olduğunu söylüyor. Öyleyse Yalancı cümlesi yanlış olmalıdır. Ama o zaman Yalancı cümlesi hem doğru hem de yanlıştır. Bu, çelişmezlik yasasını ihlal eder!
3. Yalancı cümlesi yanlışsa, yanlış olduğunu söylediği için, söylediği şey durumdur. Bu yüzden Yalancı cümlesi doğrudur. Dolayısıyla, yine Yalancı cümlesi hem doğru hem de yanlıştır. Ve yine, bu çelişmezlik yasasını ihlal eder!

4. Çelişkili!²⁰

Buradan paradoksu; “görünüşte itiraz edilemez derecede doğru öncüllerle başlayan; görünüşte itiraz edilemez akıl yürütme yoluyla ilerleyen; çelişkili, yanlış veya başka bir şekilde saçma veya uygunsuz bir sonuçla biten argümanlardır”, şeklinde açıklamak mümkündür. Bu durumda yalancı paradoksu;

Öncül 1: Herhangi bir anlamlı, beyan cümlesi, ancak ve ancak söylediği şey doğruysa doğrudur. Öncül 2: Yalancı cümlesi: Bu cümle yanlıştır. Gerçek, anlamlı bir beyan cümlesidir.

Sonuç: Çelişki.²¹

¹⁹ Reena Cheruvalath, “Analysing the Concept of “Paradox” in the Liar Paradox Arguments”, *Cultura International Journal of Philosophy of Culture and Axiology* 17/1 (2020), 88.

²⁰ Roy T Cook, *Lecture 1: The Liar Paradox* (July 7, 2018), USA: Twin Cities Minneapolis (Erişim 15 Ekim 2024), 6.

²¹ Cook, *Lecture 1: The Liar Paradox*, 5.

İşte bu argüman, görünüşte doğru varsayımlara dayalı, görünüşte sağlam bir akıl yürütmeye elde edilen bir çelişkiye varmaktadır. Bu nedenle bir paradoks olarak nitelendirilmektedir. Bu paradoks, yalancı paradoksu olarak bilinmektedir ve Yalancı cümlesi, kendi kendine atıfta bulunduğu için bir paradoksa yol açmaktadır ve mantıksal olarak anlamsız bir cümledir.

Kendi kendine atıfta bulunan ya da mantıksal açıdan anlamsız olan ifadeler dilde kafa karışıklığı yaratmaktadır. Burada dış dünyadaki gerçekler üzerine kurulmuş ifadeler ile kendine atıfta bulunan ya da anlam açısından mantıksız olan ifadeler arasındaki fark belirginleşmektedir. Örneğin “Wyoming'in başkenti Los Angeles'tır” ifadesi, dünyadaki bir duruma yönelik bir iddiadır. Bu ifade, dış dünyadaki gerçeklerle karşılaştırılabilir ve *yanlış* olduğu belirlenebilir, zira Wyoming'in başkenti Los Angeles değildir. Bunun aksine, “Bu ifade doğru değildir” ifadesi ise, kendi kendine atıfta (kendine göndermeli) bulunmaktadır. Buradaki sorun, eğer bu ifade doğruysa, o zaman yanlış olması gerektirir (çünkü kendisinin “doğru olmadığını” iddia etmektedir). Ama eğer yanlışsa, bu durumda kendisiyle çelişmektedir, çünkü yanlış olduğunu iddia ettiği için doğru olmaktadır. Bu da ifadeyi ne doğru ne de yanlış olarak belirleyemediğimiz bir paradoks yaratmaktadır.²² O halde “Bu ifade doğru değildir” ifadesi, doğru olup olmadığını belirlemek için bir şeye (bir duruma) atıfta bulunmalıdır. Ancak bu ifade herhangi bir duruma doğrudan atıfta bulunmadığı için ne doğru ne de yanlış olarak değerlendirilebilmektedir. Bu nedenle bu ifade, bir paradokstur, çünkü doğruluğunu reddettiği bir şeyden bahsetmemektedir.

Kendine atıfta bulunmayan ifadelerde, doğruluk açıktır ve ne açıdan doğru olduğu belirgindir. Yalancı paradoksu durumunda ise, tam tersine, ifadenin içeriği yoktur. İçeriğin olmaması sorundur. Zira içerik, doğruluğun (ve yanlışlığın) belirginleşmesi için gerekli bir koşuldur. Öyle ki “Ben bir yalancıyım” ifadesi, hem geçerli kabul edildiğinde geçersiz olduğunu hem de geçersiz kabul edildiğinde geçerli olduğunu kanıtlamaktadır: “Ben bir yalancıyım” ‘yalancı paradoksu’dur. Paradoks içsel bir karşıtlıktır, kendi kendini zayıflatan bir birliktir. “İçsel” kendine gönderme yapar; dolayısıyla ‘paradoks’ kendine gönderme yapan bir çelişkidir, kendini yıkan, kendini parçalayan (*para-*) akıl yürütme (*-dox*) olarak var olur. Paradoks, karşıtların birbirini yıkararak birbirini oluşturmasıdır, yalancı paradoksunda tipikleşen istikrarsız bir birliktir.²³ Hegel’in diyalektik anlayışına referansla, yalancı paradoksu bir tez ve anti-tez oluşturmaktadır, ancak bu bir senteze değil, kendi kendini yok eden bir sürece yol açmaktadır. Yani bu paradoks, anti-sentezdeki tezin antitezidir; bir tür kendi üzerine katlanan bir mantık barındırır ve kendisini yok eder, içeriksizleştirir. Yalancı paradoksu, kendi kendine karşıt bir sentezdir; birliği olan ama aynı zamanda kendi içinde karşıtlıklarla parçalanan bir yapıdır.

“Ben yalancıyım” diyen bir kişi hem kendini doğrulamakta hem de reddetmektedir. Çünkü yalancı olduğunu söylediğinde, bu ifadeyi doğru kabul edersek, kişinin yalan söylediği anlamına

²² Doomen, “The Liar Paradox: A Case of Mistaken Truth Attribution”, 8.

²³ Kuang-Ming Wu, “The Liar Paradox”, *Open Journal of Philosophy* 5 (2015), 253-254.

gelmektedir, dolayısıyla aslında yalancı değildir. Eğer yanlış kabul edersek, bu sefer kişinin yalan söylediğini varsayarız, yani aslında doğru söyleyip yalancı olduğunu kabul etmiş olur. Bu içsel çelişki hem bilişsel hem de varoluşsal olarak kişiyi kendi içinde bir çatışmaya sokmaktadır. “Ben yalancıyım” ifadesi, kişinin hem varlığını doğrulamakta hem de yadsımaktadır ki bu da kişinin kendini reddederek içsel bir yıkıma sürüklenmesine neden olmaktadır. Bu içsel çelişki çözümsüz bir ikilem yaratmakta ve sürekli bir huzursuzluk getirmektedir.²⁴ Kısacası bu paradoks, kişinin kendi hakkında söylediği şeylerin, kendi varoluşunu hem doğrulayıp hem de yıkmasının imkânsızlığını ve sonuçta kendini yok eden bir içsel çatışmayı işaret etmektedir.

Bu bağlamda yalancı paradoksu, “Bu cümle yanlıştır” veya “yalan söylüyorum” gibi bir kendine göndermeli cümle ile ilgilenmektedir. Bu cümle, kendisi hakkında bir iddiada bulunmaktadır ve eğer doğruysa, yanlış olmalıdır; eğer yanlışsa, doğru olmalıdır. Bu manada yalancı paradoksu, bir ifadenin kendi doğruluğunu veya yanlışlığını belirttiği kendine göndermeli bir yapı taşımaktadır. Dolayısıyla “Yalan söylüyorum” deyip başka bir şey söylemeyen kimse, aslında hiçbir şey söylemiyordur. Bu nedenle söylediğinin doğruluğunu tartışmak anlamsızdır. Eş deyişle yalancı paradoksu için bir doğruluk tartışmasına girişmek, hatalı en nihayetinde boş bir uğraşıdır. Zira “yalan söylüyorum” ifadesi kendine göndermeli olup başka bir ifadeye atıfta bulunmamaktadır; eğer böyle olsaydı o zaman önerme niteliğine sahip olurdu ve doğruluk değeri tartışılırdı. Dolayısıyla bu paradoks, bu şekliyle sadece birtakım kelimelerden oluşmuş bir cümleden ibarettir.²⁵ Bu nedenle yalancı paradoksu, klasik doğru-yanlış kategorileri içinde bir anlam ifade etmekten ziyade, bu kategorilerin sınırlarını zorlamakta ve onlarla uyumsuz hale gelmektedir.

Bu minvalde yalancı paradoksu özünde dilsel düzlemde cümlelerin doğruluğu ve yanlışlığı ile ilgili bir sorundur. Eş deyişle yalancı paradoksu, “Ben bir yalancıyım”, “Söylediğim her şey yanlıştır”, “Bu cümle yanlıştır” vs. gibi ifadelerin kendilerini yalanlaması sorunuyla ilgilidir. Burada, özellikle dilsel eylemin (konuşma edimi) eksikliği veya varlığı üzerinde duran yaklaşımlar paradoksu doğrudan çözememektedir. Örneğin Martinich, bir ifadenin gerçekte bir beyan olabilmesi için konuşmacının, dinleyicinin ifadesini gerçek durumu yansıtan bir bilgi olarak almasını amaçlaması gerektiğini savunmaktadır. Ancak ona göre, bir konuşmacı “Bu cümle yanlıştır” ifadesini kullanırken ne demek istediğini biliyorsa, bu niyete sahip olamaz.²⁶ Şöyle ki bir beyanın (ya da ifadenin) temel işlevi, konuşmacının söylediği şeyin dinleyici tarafından gerçek dünyayı yansıtan bir durum olarak kabul edilmesini sağlamaktır. Yani, birisi bir şey söylediğinde, bu söylemin amacı, dinleyicinin o ifadenin gerçekliği temsil ettiğini düşünmesini istemektir. Konuşmacı, söylediği şeyin dinleyici tarafından “işlerin nasıl olduğu” şeklinde algılanmasını hedefler. Yani, bir kişi bir beyan yaptığında, o beyanın

²⁴ Wu, “The Liar Paradox”, 254.

²⁵ İsmail Köz, *Mantık Felsefesi* (Ankara: Elis Yayınları, 2003), 51-52; Cemal Yıldırım, *100 Soruda Mantık El Kitabı* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1976), 253-254.

²⁶ A. P. Martinich, “A Pragmatic Solution to the Liar Paradox”, *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* 43/1 (1983), 63.

dünyadaki gerçek durumu doğru bir şekilde yansıttığını iddia eder. Fakat bir konuşmacı, “Bu cümle yanlıştır” gibi bir paradoksal ifade kullandığında, bu ifadenin anlamını anlıyorsa, dinleyicinin bunu gerçek bir beyan olarak kabul etmesini isteyemez. Çünkü konuşmacı, cümlenin kendi içinde bir çelişki barındırdığını biliyorsa, bu ifadenin “işlerin nasıl olduğu” şeklinde algılanmasını hedeflemesi mümkün değildir. Dolayısıyla, konuşmacının bu ifadeyi gerçek bir beyan olarak sunma niyeti olamaz. Böylelikle “Bu cümle yanlıştır” ifadesi, gerçekliğin durumunu yansıtmaya amacını taşıyamaz; çünkü kendi içinde bir çelişki barındırır, yani ifadenin mantığı veya anlamı, bu niyetle çelişmektedir. Goldstein de benzer bir noktadan hareketle, bu tartışmayı anlam açısından (semantik) ele almaktadır ve kimsenin aslında bu paradoksal ifadeyi savunamayacağını, dolayısıyla bu tür bir ifadenin “samimi bir beyan” olmadığını savunmaktadır. Eğer bir kişi “Yalancı cümlesini” içtenlikle savunmaya çalışıyorsa, bu kişinin düşünme ve konuşma biçimlerinin bizimkilerle uyumlu olmadığını öne sürmektedir.²⁷ Öyleyse paradoksal bir cümleyi şiddetle savunan kimse, bilgi verme gayesi taşımamaktadır.

Gelinen noktada yalancı paradoksu, hiçbir dilin kendi cümlesel doğruluk yüklemine -aslında doğru olan, sadece ve sadece bu cümleler için geçerli olan bir yüklem- içermeyeceğini göstermektedir.²⁸ Cümlesel doğruluk yüklemi, bir cümlenin doğruluğunu belirleyen mantıksal bir işlevdir. Eğer bir dilin kendi içinde böyle bir yüklem varsa, bu yüklem; tüm doğru cümleleri içerirken yanlış cümleleri dışlamaktadır. Başka bir ifadeyle o dildeki doğru olan tüm cümlelere uygulanabilir ve yanlış olan hiçbir cümleye uygulanamaz. Nitekim bir dilin içinde bulunan bir doğruluk yüklemi, o dildeki tüm cümleleri doğru veya yanlış olarak tanımlayamaz. Bu, dilin kendi kendine referans yapabilmesi, atıfta bulunması veya kendine gönderimi ile ilgilidir. Bir dil, kendi cümleleri için bu kadar kesin ve genel bir doğruluk yüklemi içerebilir. Eğer bir dilin içinde, o dildeki tüm cümlelerin doğruluğunu belirten bir doğruluk yüklemi olsaydı, paradoksal bir durum ortaya çıkar ve bu dil tutarsız olurdu ki bunun örneği yalancı paradokstur. Yalancı cümlesinde, bu tür bir yüklem, dilde çelişkiye yol açmakta ve bu cümleyi paradoksal kılmaktadır. Nihayetinde paradoksun yarattığı çelişki, dilin kendisinin sınırları ile ilişkilidir. Bu anlamda, yalancı paradoksu, mantıksal olarak çözülemeyecek bir çelişki değil, dilin ve anlamın sınırlarına işaret eden bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Yalancı paradoksu, kendine göndermeli bir ifadeyi salık vermesi dolayısıyla, doğruluğu ya da yanlışlığı temellendirilebilecek bir unsurla desteklenmesi mümkün değildir. Bir paradoksun tamamlayıcı unsuru, yani gerçeklikte bir duruma işaret etmesi eksik olduğunda, o paradoksa yönelik doğru ya da yanlış olduğu belirlenebilecek bir şey söylenmemiş olur. Dolayısıyla “Bu ifade doğru değildir” ifadesini akıl, elbette, doğru ya da yanlış olarak belirlemek ister, ancak bu paradoks, bir

²⁷ Laurence Goldstein, “The Paradox of the Liar: A Case of Mistaken Identity”, *Analysis* 45/1 (1985), 12.

²⁸ Dustin Tucker, *Propositions and Paradoxes* (USA: The University of Michigan, Dissertation of Doctor, 2011), 2.

doğruluk iddiası içermediği için anlamlı değildir. Bu durumda, her ne kadar tartışılabilir ve sorun olarak görülse de aslında ortada bir sorun yoktur. Wittgenstein'in dediği gibi, felsefede ortaya konmuş bazı ifadeler yanlış değil saçmadır. Bu türden ifadeler için doğru- yanlış değerlendirmesi yapamayız, ancak saçmalıklarını belirleyebiliriz. Bu tür saçmalıklar ise dilin mantığını anlamamaktan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla aslında “en derin sorunlar hiç de sorun değildir.”²⁹ Yalancı paradoksunda ifade edilen şey ne doğrudur ne de yanlıştır, çünkü bir doğruluk iddiası olarak değerlendirilebilecek bir ifade mevcut değildir. Öyleyse bir sorun haline getirmek, doğruluğu yanlış yorumlamaktır.

Yalancı paradoksuna yönelik önerilen anlamsal çözüm, bu paradoksun dilsel ve anlamsal yapısına odaklanarak, çelişmezlik ilkesini sorgulamaya açmakta ise de paradoksun klasik mantıksal çerçevelerle çözülemeyeceğini öne sürmektedir. Yalancı paradoksu, sadece mantıksal bir problem olarak değil, aynı zamanda anlamın dil içindeki sınırlarını gösteren bir fenomen olarak değerlendirilmektedir. Zira “bir sözcüğün anlamı, onun dildeki kullanımıdır.”³⁰ Dolayısıyla yalancı paradoksu mantıksal hata değildir, bir yorumlama ve dilsel kullanım hatasıdır. O nedenle doğruluk kavramının daha nüanslı ve bağlamsal bir anlayışı, yalancı paradoksuna tatmin edici bir çözüm getiremez, bu nedenle paradoksun mantıksal boyutunun ötesine geçilerek dilsel ve semantik/anlamsal bir çözüm önerilmektedir. Önerilen bu anlamsal çözüm, paradoksun neyi ifade ettiğine ve neyi ifade edemediğine odaklanarak, dilin ve anlamın doğasına dair derin felsefi sorular ortaya atmaktadır. Bu çözüm, paradoksun çözülmesi değil, dilsel yapıların mantık içinde nasıl işlediği konusunda daha geniş bir tartışmaya kapı aralamaktadır. Anlamsal çözümün bir sonucu olarak, yalancı paradoksu gibi problemler, yalnızca klasik mantıksal ilkelerle değil, aynı zamanda dilin ve anlamın nasıl oluşturulduğu ve işlendiği bağlamında da ele alınmalıdır.

Son söz olarak vurgulamak gerekirse, bahsi geçen sebeplerle, sözde paradoksta yer aldığı iddia edilen çelişki gerçekleşmemektedir. Öyleyse, çelişmezlik ilkesini sorunlu gösterip, bu ilkenin doğruluğu üzerine derinlemesine bir inceleme yapmaya da gerek yoktur. Öyle ki çelişmezlik ilkesini problematize etmek, paradoksu çözmek için yeterli değildir; eğer yeterli olsaydı, yalancı paradoksu üzerine bir doğruluk incelemesine gitmek anlamsız olurdu. Burada ortaya çıkan problem, mantıksal değildir. Zira mantık, Wittgenstein'in çözümüyle şöyle açıklardı: “Bütün Giritliler yalan söyler” diyen Epimenides'in kendisi de bir Giritlidir. Eğer tüm Giritlilerin yalan söylediği doğruysa Epimenides doğru söylemektedir. Ne var ki o da bir Giritli olduğuna göre, demek ki en az bir Giritlinin söylediği doğrudur.³¹ Bu durumda büyük öncül tümel değil tikel olarak alındığında sorun ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla paradokslar, mantıksal değil anlamsal bir sorun olarak incelenmelidir. Zira yalancı

²⁹ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, çev. Oruç Aruoba (İstanbul: Metis Yayınları, 2005), 47 (4.003).

³⁰ Ludwig Wittgenstein, *Felsefi Soruşturmalar*, çev. Deniz Kandı (İstanbul: Küreyl Yayınları, 1998), 36.

³¹ Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, 185 (3.333).

paradoksu doğruluğun yanlış anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda çözüm, dilsel ifadelerin sınırları, anlam ve doğruluk ilişkisi ve kendine göndermeli ifadelerin paradoks yaratma potansiyellerinde aranmalıdır.

Kaynakça

- Alwishah, Ahmed – Sanson, David. “The Early Arabic Liar: The Liar Paradox in the Islamic World from the Mid-Ninth to the Mid –Thirteenth Centuries CE”. *Vivarium* 47/1 (2009), 97-127.
- Bueno, Otávio – Colyvan, Mark. “Logical non-apriorism and the ‘law’ of non-contradiction”. *The Law of Non-Contradiction: New Philosophical Essays*. eds. Graham Priest, J. C. Beall, Bradley Armour-Garb. 156–175. Oxford: Clarendon Press, 2006.
- Cheruvath, Reena. “Analysing the Concept of “Paradox” in the Liar Paradox Arguments”. *Cultura. International Journal of Philosophy of Culture and Axiology* 17/1 (2020), 87-98.
- Cook, Roy T. *Lecture 1: The Liar Paradox*. (July 7, 2018), USA: Twin Cities Minneapolis. Erişim 15 Ekim 2024. http://fitelson.org/piksi/piksi_18/cook_notes.pdf
- Doomen, Jasper. “The Liar Paradox: A Case of Mistaken Truth Attribution”. *Global Philosophy* 33/22 (2023), Article 22. <https://doi.org/10.1007/s10516-023-09666-2>
- Frege, Gottlob. “The thought: a logical enquiry”. *Mind* 65 (1956), 289-311.
- Goldstein, Laurence. “The Paradox of the Liar: A Case of Mistaken Identity”. *Analysis* 45/1 (1985), 9-13.
- Howson, Colin. “Truth and the Liar”. *Logic, Mathematics, Philosophy, Vintage Enthusiasms: Essays in Honour of John L. Bell (The Western Ontario Series in Philosophy of Science)*. eds. David DeVidi, Michael Hallett, Peter Clarke. 75 (Springer, 2011), 115–134. Berlin / Heidelberg: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-0214-1_6
- Köz, İsmail. *Mantık Felsefesi*. Ankara: Elis Yayınları, 2003.
- Kubyskhina, Ekaterina – Zaitsev, Dmitry V. “Rational Agency From A Truth-Functional Perspective” *Logic and Logical Philosophy* 25 (2016), 499-520.
- Martinich, A. P. “A Pragmatic Solution to the Liar Paradox”. *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* 43/1 (1983), 63–67.
- Pleitz, Martin. *Logic, Language, and The Liar Paradox*. Münster: Mentis, 2018.
- Quine, Willard Van Orman. *The Ways of Paradox and Other Essays*. New York: Random House Book, 1966.
- Restall, Greg. “Deviant Logic and the Paradoxes of Self Reference”. *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* 70/3 (1993), 279–303.
- Sainsbury, R. M. *Paradoxes*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Tahko, Tuomas E. “The Law of Non-Contradiction as a Metaphysical Principle”. *Australasian Journal of Logic* 7 (2009), 32–47.
- Trivedi, Raag. “Munchausen Trilemma: Is It Possible To Prove Any Argument As Truth?”. *ScienceABC*. Erişim 12 Ekim 2024. <https://www.scienceabc.com/social-science/munchhausens-trilemma-is-it-possible-to-prove-any-truth.html>

- Tucker, Dustin. *Propositions and Paradoxes*. USA: The University of Michigan, Dissertation of Doctor, 2011.
- Yıldırım, Cemal. *100 Soruda Mantık El Kitabı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1976.
- Walton, Douglas. “The Appeal to Ignorance, or Argumentum Ad Ignorantiam”. *Argumentation* 13 (1999), 367–377. <https://doi.org/10.1023/A:1007780012323>
- Wikström, Mattias. “An Analysis of the Liar Paradox”. *Academia*. Erişim 11 Ekim 2024. https://www.academia.edu/11638137/An_Analysis_of_the_Liar_Paradox
- Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus*. çev. Oruç Aruoba. İstanbul: Metis Yayınları, 2005.
- Wittgenstein, Ludwig. *Felsefi Soruşturmalar*. çev. Deniz Kanıt. İstanbul: Küreyle Yayınları, 1998.
- Wu, Kuang-Ming. “The Liar Paradox”. *Open Journal of Philosophy* 5 (2015), 253-260. <http://dx.doi.org/10.4236/ojpp.2015.55032>